

Selçuk Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Kitaplığı

Demirbaş No.

10721

Tasnif No.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Yıl : 1990

Sayı : 3

ENDÜSTRİYEL TOPLUMLADA DİN (*)

Yazan : Betty R. SCHARF

Tercüme : Yrd. Doç. Dr. Bünyamin SOLMAZ

Beşinci bölümdeki kilise, fırka ve mezhep konularındaki müzakere, zorunlu olarak endüstrileşmenin din üzerindeki etkisi problemine de taşınmıştı; Biz, çağdaş endüstriyel toplumlarda mezheplerin mevcut olduğunu, fakat sayısal yönden büyük bir güçte olmadığını belirtmiştik. Fakat endüstrileşme, mezhepçiliğin oranından başka, dinî inanç ve uygulamanın görünüşleri üzerinde de kendi etkisini göstermiştir. İşte şimdi ben, bu geniş problemlere dönüyorum.

Endüstri ve şehirleşme, Batı Avrupa ve Amerika'nın yerleşik endüstriyel toplumlarının dışında, halen milyonlarca kişinin hayatını etkilemektedir. Bu yüzden, meseleleri bir bütün olarak düşünme, endüstrileşmekte olan bu toplumları da içine almalıdır. Bununla beraber, yer darlığı ve sınırlı bilgi bunu engelliyor. Bu yüzden diğer memleketler hakkında başlangıç mahiyetindeki birkaç mütâlaadan başka, sadece Batı Avrupa ve USA'daki durumla ilgileneceğim. Bunun bir avantajı da vardır. Çünkü bu toplumlar, sadece, belirgin biçimde endüstriyel bir topluma doğru hızlı bir intikalin etkilerini değil; yerleşik şehir hayatının ve daha yüksek bir hayat standardının daha sonraki safhasının etkilerini de sergilerler.

Yahudi - Hıristiyan geleneğinin dışındaki en endüstrileşmiş ülke, şüphesiz ki Japonya'dır. Japonya asırlardır, Şintoizm ve Budizm gibi herbiri diğerinden çok farklı olan iki dinli bir toplum olmuştur. Şintoizm temelde, dünya, güneş, ay ve diğer tabii güçlerle dost olan tanrılara ibadet yoluyla, mahallî ve millî (bütün) toplumun dinî bir muhafazasıdır. Bu tanrıların en önemlileri, 1945 yılına kadar, İmparatorun dinî kutsiyetiyle bağlantılıydı; fakat, mahallî mabetlerde tapınılan daha pek çok mahallî tanrılar da bulunuyordu. Mahallî topluluk içindeki üyelik, mahallî mabette ibadet eden grup üyeliğinin aynıydı. Bununla birlikte, Budist mabetlerinin, komşuluk bağlarından çok, akrabalık bağlarından doğan taraftarları

(*) Betty R. Scharf'ın The Sociological Study of Religion (Hutchinson University Library, Londra 1970, 1. baskı) adlı eserinin «Religion in Industrial Societies» başlığını taşıyan 8. bölümünün (ss. 158 - 180) tercümesidir.

vardı. Budist mabedinin temel görevi (fonksiyonu), cenaze törenlerini ve ataların birlikte kutlanmasını yönetmekti. Şinto ve Budist mabetlerinin fonksiyonları farklı olduğu halde, pek çok Japon, zaman zaman Budist bir grubun daha çok belirli bir zümreye has bir doktrin ilân etmesine rağmen, her iki sisteme de bağlıdır.

Şehirlere göç, hem köy kökenli Şinto kültlerini ve hem de akrabalığa dayalı Budist cemaatlerini altüst etmiştir. 1862'de başlayan modernleşme dönemi, ülkenin her tarafında uygulanabilecek millî bir Şinto kültü meydana getirmek için hükümet tarafından girilen planlı bir teşebbüse şahit oldu; fakat bu teşebbüs çok az başarılı olabildi. Diğer taraftan daha erken bir dönemde başlamış olan Şintoizmin mezhebimsi biçimleri, 1880 ve 1890'larda hızla popüler olmaya başladı. Bu mezhepler, mahallî bağlardan bağımsız olarak, karizmatik bir liderin taraftarlarından teşekkül etmişti. Onlar (mezhepler), aileye bağlılık ve devlete hizmet konusundaki geleneksel değerleri vurguladılar; fakat üyelerinin dîni ve ahlâkî yönden, dönemin geleneksel Şintoizminden ve Budizminden daha ileri seviyede bulunmalarını istediler. Onların, en çok daha alt sınıflar arasından üye toplamış olduklarına inanılır. Bu mezheplerden bazıları mezhepleşme yolunu izlemişler ve bugün kabul edilen 153 farklı Şinto teşkilatı arasında yerlerini almışlardır.

1945 mağlubiyetinden ve daha sonraki âni endüstriyel kalkınma hamlesinden sonra, Budizmin genellikle mezhep özelliği gösteren yeni biçimleri ortaya çıktı. Yeni gruplar çoğunlukla, eski dîni biçimlerin başarılı bir şekilde nakledilip yerleştirilemediği şehirlerde üye kaydediyordu. Bir Japon yazar, güçlü dîni ve sosyal hayatlarının, şehirlere giden fakat, işçilerine hem mevki ve hem de güvence veren büyük paternalistik (pederşahi) firmalarda iş bulamamış kişiler için, özel bir câzibesinin olduğunu anlatmıştır. Mezheplerin en büyüğü olan Soka Gakkai, nüfusun yaklaşık %4'ünün kendilerinin üyesi olduğunu iddia ediyor.

Modern Japonya'da dîni inanç ve uygulamanın derecesini istatistikî olarak tahmin etmek çok zordur. 1961'de yapılan bir görüş araştırması, endüstrileşmenin yaygın bir lâyikleştirme tesiri göstermiş olduğunu imâ eden, yetişkin nüfusun ancak %35'inin dîni bir inanca sahip olduğunu bildirmiştir. Bununla beraber nüfus sayımları, yaklaşık 100 milyonluk bir nüfus içinde, dîni gruplarda 148 milyon üyelik gösteriyor. (1) Nüfus sayımı resmî raporlarına kalırsa, Şintoizme ve Budizme çifte bağlılık modeli, nüfusun yaklaşık yarısında devam ediyor gibi görünmektedir; fakat gali-

(1) K. Morioka, «Contemporary Changes in Japanese Religion», N. Birnbaum ve G. Lenzer, *Sociology and Religion*, 1969.

ba bu bağıllık, büyük bir çoğunluk tarafından, bir dîni inancın kabulü kadar önemli kabul edilmemektedir. Bu, dini inançları konusundaki sorulara, herhangi bir dîni grubun uygulayıcı üyelerinden çok daha fazla kişinin olumlu cevap verdiği İngiltere'deki durumun tersidir.

Geçen endüstrileşme çağında Japon dinindeki değişmelerin, eski dîni âyin ve inançların büyük ölçüde terki ve eski dinlerin mezhebimsi yeni varyantlarına (şekillerine) güçlü bağıllığın daha küçük bir ölçüde patlaması istikametinde meydana geldiğini tahmin edebiliriz. İleride göreceğimiz gibi, benzer fenomenler (olaylar), endüstrileşmekte olan diğer ülkelerde de meydana gelmiştir. Maamafih, Şintoizm ve Budizmin yeni dalları, dîni merasim ve teşkilat konusunda üyelerinde tamamen gelenek dışı istekler uyandırdığı için, haklı olarak mezhep diye adlandırılabilirler. Fakat, milletin birliği, aile saygısı ve halk hizmeti gibi, ilân ettikleri ahlâkî değerler, gelenekseldir. Onlar, Troeltsch ve başkaları tarafından altı çizilmiş olan, sosyal nizama düşmanlık, tevazu ve öbür dünya perestliğinin (ahiret perestliğinin) faziletlerine önem verme gibi özelliklerin hiçbirisini göstermezler. Mezhepçiliğin Japon uyarlamasını tahlil ederken, endüstrileşmeyi müthiş politik olayların izlediği; yeni grupların milliyetçi karakterinin, yeni çeşit ekonomiden ziyade, bu politik olaylara karşı bir tepki olabileceği hatırlanmalıdır.

Bir bakıma Japon tercübesi, diğer endüstrileşmekte olan toplumlarda tekrarlanmaktadır. Akraba gruplarına veya bir mekâna sıkı sıkıya bağlı olan herhangi bir kültürün, birçok kişinin akrabalarından ve kendi köylerinden uzaklaştığında dayanağını yitireceği bellidir. Bu, zorunlu olarak bütün dîni uygulamaların kaybı anlamına gelmez. Çünkü şehirlerde yeni kültürler zuhur edebilir, veya İslâmiyet ve Hıristiyanlık gibi başkalarını kendi dinine sokmaya çalışan dinlere pek çok ihtidâlar (dönemler) olabilir. Aşağı Sahra Afrikasının gelişen bazı şehirlerinde şehirlinin inancı, hem yenilik ve hem de ihtidâ özelliklerini gösteriyor gibidir. Meselâ Bantu şehri hıristiyandır; fakat kiliseleri, dışarıdaki herhangi bir kilise teşkilatına dayanmaksızın doktrin veya dîni merasim icat edebilen sevilen bir liderin etrafında teşekkül etmiş çoğunlukla bağımsız cemaatlerdir. Böylesi gruplar, sırf, kendilerini hükümet tarafından resmen tanınmış olan kilise veya mezheplerden koparmaları anlamında mezhep olabilirler. Veya aynı zamanda onlar, Hıristiyan dönemlerinde dîni, politik ve ekonomik meselelerde Avrupa hakimiyetine muhalefetleri sebebiyle de mezhep olabilirler. Cemaatçi Afrika Hıristiyanlığı ve İslâmiyetin popülerliğine rağmen, dîni uygulamalara iştirak etmenin, topluma ait oluşun temel bir parçası olduğu geleneksel kırsal toplumdakine nazaran, yeni şehirli ve endüstriyel nüfuslarda daha fazla kişinin herhangi bir dîni ibadetten hariç tutulması muhtemel gibi görünüyor.

Halihazırdaki endüstrileşme süreçlerinin din üzerinde kesin bir etkiye sahip olduğu diğer toplumlar, eski inançların resmen engellendiği ve bazan etkin bir biçimde baskı altında tutulduğu Avrupa ve Asya'nın komünist ülkeleridir. Zor olan şey, baskı altında tutma ve engellenmenin etkilerini, şehirleşme ve endüstrinin etkilerinden ayırmaktır. İkincisinin (şehirleşme ve endüstri) bağımsız bazı etkiler yapmış olduğu, Rusya'da 1905 yılında verilmiş olan ibadet hürriyetinden sonra meydana gelen, dîni uygulama ve ilişkilerdeki değişikliklerden mantikî olarak anlaşılabilir. Büyüyen şehirlerde kiliseye bağlılığın, kırsal kesimdekinden çok fazla azalmış olduğu, hemen kolayca anlaşılabilir. Bu şehir - kırsal farklılığı, günümüze kadar devam etmiştir. Doğu Rusya ve Sibiry'a'nın bazı yeni şehirlerinde teşkilatlanmış bir dîni hayat çok zor olacağına benziyor: 500.000 nüfusluk bir şehrin sadece bir tane kilisesi olabiliyor. Fakat politik baskı, dîni hayatı teşvik ettiği gibi tahrik de edebilir. Bazı gözlemciler, Komünist Rusya'da hem eski hem de yeni mezheplerin üyeliğinde önemli bir artış olduğunu iddia etmektedirler.

Bütün Komünist ülkelerde hakim ideoloji, gösteriler, toplu olarak slogan söylemeler, Lenin'in mozolesine ziyaretler gibi, dîni merasimler haline büründürülmüştür. Şayet bunların, fonksiyon olarak, eski inançların dîni merasimlerine denk olduğu düşünülecek olursa, halkı çekiciliklerinin, eski dîni merasimlerin yeni büyük şehirlerdeki gibi tamamen yok olduğu yerlerde mi, yoksa daha geleneksel ortamlarda mı daha büyük olacağını bilmek büyük bir merak konusudur. Köklerinden sökülüp koparılmış bir halk, anlamlarını yitirmiş olan eskilerinkinin yerine koymak için yeni sembollere şiddetli arzu duyar mı, yoksa böylesi halklar herhangi bir toplu dîni merasim olmaksızın yeterince iyi yaşayabilirler mi? (Şüphesiz ki komünizmde yeni merasimler bürokrasi tarafından düzenlenir. Mesele, bu yeni merasimlerin bir anlamının ve halkı büyük çapta bir çekiciliğinin olup olmadığıdır.) Bu soruya verilecek cevaplar, dinin, şu veya bu biçimde toplum için gerekli olduğu fikrini benimsemeğe meyleden modern toplumda, dinin fonksiyonel teorisine biraz ışık saçabilir. Bu toplumlar hakkındaki malumatın çok sınırlı ve bu yüzden değerlendirmenin çok zor oluşu ise ümit kırıcıdır.

Endüstrileşmiş olan Avrupa ve Amerika'da dinin durumu hakkındaki malumat çok daha boldur. Şimdi gelin bu malumatın, endüstrileşmenin geleneksel ve yeni dinler üzerindeki etkisi konusunda ve Katolik, Protestan ve Yahudi nüfusları üzerinde farklı bir etkisinin olup olmadığı konusundaki sorulara cevap vermemize yetip yetmeyeceğini birlikte görelim.

Endüstrileşmenin etkisi konusunda, hem tarihî ve hem de çağdaş malumat vardır. İngiltere hakkındaki şahidin en önemli parçalarından bi-

risi, 1851 Dini Nüfus Sayımı'dır. Normal bir pazar gününde bir ibadet yerine devam eden nüfusun oranını ölçmek için girilen bu çaba, hızlı endüstrileşmeden bir asır sonra, yeni endüstriyel şehirlerde kiliselerin zayıflığı konusunda birçok uyarıcı seslerin işitildiği bir sırada yapıldı. Sayım sonuçları, bu uyarıları teyit etti. Bir bütün olarak ülkede nüfusun yaklaşık ikide birinin kiliseye devam etmesine rağmen; büyük şehirlerde bu oran, üçte bire çok yakın. Kırsal bölgelerde rakam, yaklaşık üçte iki idi. Şehrin büyüklüğü ile kiliseye devam düzeyi arasında geniş bir ters korelasyona rağmen, endüstrileşme sürecinin, dinsizliğin veya en azından dini uygulama konusundaki gerilemenin tek başına doğrudan bir sebebi olmadığını imâ eden istisnalar vardı. İlk olarak, birçok büyük fabrikalara sahip olma anlamında, o zamanlar endüstriyel bir şehir olmayan Londra'da, düşük bir devam (kiliseye devam) oranı vardı. Nüfusu, fabrika ve madencilik bölgelerinkine kadar hızlı bir şekilde büyümüşü; fakat Londra-lıların iştiğâl ettiği işler, büyük çapta hizmet, dağıtım ve küçük ölçekli endüstri sahalarındaydı. Buna rağmen Londra'nın kiliseye gidiş rakamları, Manchester, Sheffield, ve Birmingham'ınki kadar düşüktü. Hatta onun, dini uygulamanın geriliği konusundaki şöhreti, yaşamış olduğu endüstrileşmeden daha önce gelir. Bu, büyük ölçüde endüstriyel olup olmadıklarına bakmaksızın, büyük şehirlerdeki hayatın, dini uygulamayı zayıflatmaya başladığını imâ etmiştir. Diğer taraftan 1851 rakamları, bazı büyük şehirlerin, ortalamadan daha yüksek bir kiliseye devam oranına sahip olduklarını ortaya çıkardı. Bunlar, büyük ölçekli endüstri ile tamamen değiştirilmemiş; fakat pazarlama, meslekî ve idari hizmetler konusundaki eski işlerini genişletmek suretiyle büyümüş olan şehirlerdi. Onlar, nüfusa artmışlardı; fakat genişlemeleri (büyümeleri), Londra veya büyük fabrika ve liman şehirlerinininkinden çok daha tedricî bir şekilde olmuştu. Bu, şehir hayatının büyük ölçeğinin, bu büyük ölçekte ulaşılan yani kiliseye gidişteki bir düşüşle bağlantılı olan oran kadar çok olmadığını ortaya koymuştur. Endüstrileşme tek ve karmaşık olmayan bir süreç değildir; bu sebeple dini uygulama üzerindeki her bir farklı unsurun etkilerinin ayrıntılı bir biçimde ortaya konması gerekir. Bu anlamda 1851 nüfus sayımı, bütün cevapları vermekten ziyade, daha ileri derecede sorular ortaya atıyor. 19. yüzyılda endüstrileşmenin diğer bir yönü de, kooperatifler, birlikler ve dostluk cemiyetleri gibi kendi teşkilatları ile birlikte işçi sınıfının büyümesi idi. Nüfus sayımı, kiliseye gidişteki sınıf farklılıklarını direkt olarak ölçemezdi; fakat onun rakamları, işçi sınıfının dine karşı orta sınıflardan daha çok lakayt olduğu şeklindeki genel olarak benimsenen kanaate tamamen mutabıktı. Bununla birlikte, mutad tanımlamalarla işçi sınıfının nüfusun en az %80'ini kapsadığını hatırd tutarak, Nüfus Sayımı, devam oranlarının en düşük olduğu büyük şehirlerde bile, işçi sınıfının en az se-

kizde birinin kiliseye devam ettiğini göstermiştir. Bütün ülkede oran, muhtemelen üçte bir kadar yüksekti. (2)

İşçi sınıfından en büyük sayıda taraftarı toplayan, İngiltere Kilisesi değil; Nonconformity (Resmî kiliseye, Anglikan Kilisesine uymayı reddetme) idi. 19. yüzyılın ilk yarısında kendilerine üyelere dört kat bir artış sağlayan Baptist'lerin (Baptist denilen Protestan mezhebi mensubu) canlanışı, en büyük gelişmeyi, büyüklerinden ziyade daha küçük endüstriyel bölgelerde ve İngiltere'nin bazı kırsal bölgelerinde yapmasına rağmen, işçi sınıfı içinde başlamıştır. Methodism'in çeşitli dalları, aynı dönemde beş kat arttı ve Wales ve Cornwall'de bölgesel ve dîni hisleri birleştirebiliyorlardı. Methodism'deki birbirini izleyen bölünmeler, Methodism'in büyük sayıda işçi sınıfı taraftarlarını cezbediğini göstermiştir; çünkü Methodism, işçi sınıfı ile ayrılıkları tahrik eden orta sınıf liderliği arasında bir gerilim idi. Bu ayrılan grupların en büyüğü 1851'de 300.000 Wesleyan Methodist'ine kıyasla 100.000 civarında üyesi olan Primitive Methodist'ler idi. Bu iki sayının oranı, genel olarak Methodism içindeki işçi sınıfının orta sınıfa olan oranını gösterir. Mühtediler kazanmak için halkı dîni uyanışa teşvik edici yüksek derecede duygusal toplantılar tertipleyen Primitive'ler, endüstri işçileri gibi kırsal işçiler arasında da başarı kazanmışlardır. Meselâ, tek bir emlak ve arazi sahibinin yönetimi altındaki «kapalı» köylerin kuvvetle Anglikan kaldığı Norfolk'ta, fakir rençberlerin ve gecekonducuların «açık» köyleri, Primitive Methodist gezici vaizleri için verimli bir sahaydı.

1851 nüfus sayımı, endüstrileşmenin dîni uygulama üzerindeki etkileri konusunda bize fikir veriyor. Çünkü o tarihte, memleketin değişik bölgelerinde, endüstrileşmenin sebep olduğu değişme derecelerinde büyük farklılık vardı. Bu yüzden, değişik bölgeler arasındaki karşılaştırmalar, meseleye ışık saçar. Fakat zaman üzerinde direk bir karşılaştırma çok zordur. Çünkü 1851 sayımına benzer bir şeye ne daha önce ve ne de şimdiye kadar teşebbüs edilmemiştir. Endüstri öncesi İngiltere'de, bir kiliseye mensup olan cemaatler konusundaki incelemeler seyreklerdir. Meselâ onlar, belki önemli bir faktör olarak şövalye silahtarları ve emlaklarını kiraya veren kimsenin liderliği ve idaresi yüzünden, kiliseye devamda büyük farklılıklar ortaya koyarlar. Şayet o, kiliseye devamda ihmalcisi bir kişi ise veya köyün dışında başka bir memlekette ikâmet eden bir mal sahibiyse, onun kiracıları (mutasarrıfları) ve bağımlıları da gevşek olabilirlerdi. 18. yüzyıl İngilteresinde bazı mahallî Katolik cemaatleri konusunda yapılan

(2) 1851 Dîni Nüfus Sayımı konusunda ayrıntılı bilgi için bakınız : W. Pickering, «The 1851 Religious Census - a useless experiment?», British Journal of Sociology, sayı: XVIII, 1967.

yeni bir araştırma, (3) «derebeyine ait» ve «bağımsız» cemaatler arasında bir ayırım yapar ve birinci tipte, dîni uygulamayı daha yüksek bulur. Benzer bir ayırım, Anglikanların uygulamalarının farklılıklarına da ışık saçabilirdi. Yeni şehirlerde kiliseye devamın yaygın olarak zayıflayışı, bir inançlar ve uygulamalar dizisinin kasıtlı olarak tanınmayışından ziyade, bağımlılıktan bir kaçış olarak görülebilir o halde. Çünkü, - Chartist'lerin (*), «daha çok domuz, daha az rahip» şarkısını söylemelerine rağmen - lâiklik konusunda büyük bir gelişme olmadığı için, vaftiz, dîni evlilik ve cenaze töreni, fiilen evrensel uygulamalar olarak devam etti. Methodism ve Baptist'lerin doğuşunu incelerken, bağımlılıktan kaçışın, - ki işçi sınıfının büyük bir parçasıdır - papazdan başka bütün halkın önemli bir rol oynadığı ve belli ölçüde demokratik prensiplerin uygulandığı yeni dîni teşkilat biçimlerine bir giriş olabileceğini görmüştük.

İşçi sınıfının Nonconformity ile ilgisi konusundaki ölçümler, işçi kitlesi içindeki farklı seviyeleri ve tipleri ayırt etmez. Fakat bütün izlenimler, mabetlere katılan veya devam edenlerin, çok büyük bir ihtimalle, vasıflı olan ve düzenli olarak iş verilen kişiler ve aileleri olduğunda mutabıktır. William Booth, Salvation Army'yi kurmak için Methodistleri terketti. Çünkü o, Methodistlerin, vasıfsız işçiler kitlesine etkili bir biçimde hi-hap edemediklerini anladı. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Primitive Methodist üyeliği, refahın üyeliği teşvik ettiğini îmâ edencesine, ekonomik ilerleme ve çöküşle paralel olarak yükseldi ve düştü. Diğer taraftan, endüstrileşmenin en kötü sıkıntılarının bittiği ve daha çok işçinin asgarî geçimin üzerinde bir hayat standardına eriştiği 19. yüzyılın ikinci yarısı, Nonconformity'de, birinci yarı kadar kayda değer bir ilerleme görmedi. Sayılar, toplam nüfustan sadece birazcık daha hızlı ilerledi. Bu zamanlarda, İngiltere Kilisesi'ne geri toplanmış olan bazı zengin üyelerin kaybı sözkonusuydu; fakat bu, herhalde sayı olarak önemli değildi. Nonconformity'nin, Kraliçe Victoria zamanına ait «ilerleme»nin zindelik dönemindeki daha yavaş ilerlemesi ve 20. yüzyıldaki sınırlanışı ve gerileyişi, endüstrileşmenin ikinci asrının etkisinin, en azından İngiltere'de, sadece çok fakirler arasında değil; fakat toplumun her seviyesinde dîni ilgisizliği arttırmak olduğunu îmâ etmektedir. Bu, aynı dönemde Anglikan Kilisesindeki kilise üyesi olma merasimi ve aktif uygulama temâyülleriyle teyit edilmiştir. Dahli olan değişkenlerin, şehirleşme, refah, meslekî değişiklikler, eğitim veya önceden akla gelmeyen diğer bazı faktörler olup olmadıkları açık değildir. Fakat, daha önceki asrın aynı zamana raslayan

(3) J. Bossy, «More Northumbrian Congregations», Resucant History, sayı: X, 1969.

(*) 19. yüzyılda İngiltere'de siyasi reformcuların kurdukları parti taraftarları. (Çeviren)

tarımsal, endüstriyel ve şehirselleşme süreçlerinin meydana getirdiği sosyal düzensizlikten çok, sebeplerin bazı farklı kombinasyonlarının iş başında olduğu görülmektedir.

Geleneksel Hıristiyan inancının hangi uygulama derecesi hâlâ sürmektedir? Tek bir millet çapındaki 1851 araştırması yerine, bir asır sonra bugün biz, birden daha fazla yoruma müsait olan, bir mahallî araştırmalar ve millî görüş anketleri mozaiğine sahibiz. Maamafih, bazı görüşler açıktır. Muhtemelen %25'inin veya daha fazlasının yılda herhangi bir zaman bir âyine devam etmesine rağmen, sıradan bir pazar günü, yetişkin nüfusun ancak %10-15'i kiliseye devam ederler. Ölüm anında, hemen hemen istisnasız olarak, dîni bir tören yapılır. Doğum olaylarının takriben %90'ını vaftiz töreni izler. Ve dîni evlilikler, toplamın aşağı yukarı %66'sına ulaşır. İngiltere Kilisesinde vaftiz edilenlerin yarısından biraz eksiki, kiliseyi tanımaya devam ederler. Ve bu kiliseyi tanıyanların da yaklaşık dörtte biri, en azından Paskalya Yortusu Komünyonunu karşılama derecesinde, üyeliklerine itibar ederler. Herhangi bir dîni bağımlılık (ilişki) istemeyenler, incelemeyen incelemeye farklılık göstermektedir. Bu husus, belli ölçüde mahallî farklılıklar sebebiyle olabilir; fakat muhtemelen daha büyük ölçüde, bu konudaki sorunun (anket sorusunun) usûlünden ve soruluş biçiminden kaynaklanıyor. Leslie Paul tarafından derlenen araştırmalarda (4) «dîni yönden bağımsız (fikir belirtmemiş)» veya «hiçbir dîni bağımlılığa (ilişkiye)» sahip olmadıkları bildirilen nüfusun yüzdesi, bu yüzden, %0,4 gibi düşük bir rakamdan %47,5 gibi yüksek bir nokta arasında farklılık göstermektedir. Açık ki burada bir mukayese imkanı yoktur; Bu farklılıkların ortaya çıkardığı şey, büyük sayıda halkın, kiliseyle yüzeysel (ince) bağları olduğu ve az sayıda halkın da, açık bir şekilde bütün dîni bağları reddetmiş olduğudur.

Mezhep üyeliğinin, nüfusun yaklaşık ancak %5'ini kapsadığını görmüştük. Nüfusun yaklaşık %60'ını teşkil eden Anglikanlar hariç, Katolikler ve Nonconformist'lerin herbiri, nüfusun %10'u ile %20'si arasını temsil ederler. Üyeliğin herbir mezhepte farklı biçimlerde kaydedilmesi sebebiyle, bundan daha kesin konuşmak çok zordur. Nonconformist'lerin, 19. yüzyıl sonunda Anglikanlarla neredeyse eşit olan durumlarından gerilemiş oldukları açıktır. Katoliklerin de, büyük ölçüde İrlandalı göçmenler ve yüksek doğurganlık sebebiyle, sayıca ilerlemiş oldukları aynı derecede açıktır. Dîni katılmadaki gerileyişin bugün durmuş olduğunu gösteren bazı belirtiler vardır. Mademki şimdiye kadar, sırf sosyal bağlılığın artık müsbet bir rol oynayabileceği söylenmiştir, (o halde) Hıristiyan dinine sadakatle bağlananların bir ölçüsünü ortaya koyan durumların varlığı iddia

(4) Leslie Paul, *The Payment and Deployment of the Clergy*, 1964.

olunabilir. Bu, İngiliz Nonconformity'si ve Anglikanizm için doğru olabilir. Fakat dîni uygulamanın, diğer rollerde çok büyük ıslahatlar yapılmaksızın vazgeçilebilen müstakil bir rol oynamaktan çok, toplum üyeliğinin bir vechesi olduğu İngiltere'deki İrlandalı Katolikler için ve Wales (Gal Eyaleti, Galler Ülkesi)'deki Nonconformist'ler için daha az doğrudur.

Son iki yüzyıl zarfında İngiltere'deki Katolikliğin ve Yahudiliğin sosyolojisi, nisbeten meçhul bir sahadır. Şayet bu saha açığa çıkarılabilseydi, sonuçlar, endüstrileşmenin değişik safhalarının dîni değişmelerle ilişkisini ortaya koyan hipotezlere biraz ışık saçabilirdi. İngiliz endüstriyel şehirlerinde İrlandalı Katoliklerin sampa ve sadakat dereceleri konusundaki malumatın, sosyal düzensizlik derecesi ve dîni uygulamanın zayıflaması arasındaki muhtemel ilişkiye biraz ışık saçması gerekir. Çünkü bu göçmenler, yerli Katolik ve Protestanlarinkinden daha büyük bir kültürel şokla karşılaştılar ve sosyo-ekonomik hiyerarşi içinde daha düşük mevkilere düştüler. Lenski'nin Detroit'teki araştırması, ikinci ve üçüncü göçmen neslin Katolikleri arasında, birinci neslinkinden daha yüksek bir dîni uygulama oranı gösterdi. İngiltere ve İskoçya'da bununla karşılaştırılması mümkün birşeyler vukû buldu mu? Yoksa Katolik Kilisesi İngiltere'deki İrlandalılar üzerindeki desteğini başlangıçtan beri sürdürmüş müdür? Çünkü millî bağılıklar, gecekondü hayatı, yetersiz iş ve benzerlerinin bozucu etkisine mukavemet etmiştir. Katolik göçmenlerin ve torunlarının 19. yüzyıldaki durumları ne olursa olsun, Britanya'daki Katolik Kilisesinin 20. yüzyılda, yüksek düzeyde bir dîni uygulamayı, Protestan mezheplerinden daha kolay bir şekilde muhafaza ettiği görülmektedir. En azından kilise, Fransa ve İtalya'da olduğu gibi, inananların büyük ölçüde terkedişlerinin acısını çekmemiştir. Bu durum, Katolik Hıristiyanlığın, Katolikliğin burjuva veya aristokratik ayrıcalıklar ile güçlü dostluk gibi elverişsiz durumların yokluğunda, ona (Katolikliğe), Protestan grupların rahatsız olduğu erozyona mukavemet gücü veren bazı özellikleri olup olmadığı sorusunu ortaya çıkarır. Böyle bir özellik, rahip sınıfından olmayan kimseye sınırlı ve kolay bir rol veren, merkezde toplanmış hiyerarşik sistem olabilir: Rahip sınıfından olmayan kimse, Nonconformist kiliselerin istedikleri gibi, dîni bir teşkilat kurmaya yardım etme ve onu sürdürmede sorumluluk almak zorunda değildir. Papazlar yani profesyoneller âmir durumda olduklarından, durumlara intibak ve yeni araçların benimsenişi, teoride cemaatsal demokrasiye, pratikte ise oligarşik bir azınlığın bağıllığına dayanmaya meyilli olan teşkilatlardakinden daha hızlı olabilir. (Aynı idareye bağlı mağazalardan herbirinin hamlesiyle, kooperatifin hamlesi arasındaki farklılıklar hatırlatılır.) Katolik Kilisesinin bu örgütsel görünüşü, onun teolojik prensipleriyle ilgilidir. Bunlar (teolojik prensipler), insanların İsa'nın koruyucu gücüne inanmalarını ve O'nun tarafından te-

sis edilen dîni âyinleri benimsemelerini gerekli görür; Onlar (teolojik prensipler), haikın kiliseye gittikleri için kendilerini «daha iyi hissetmeleri» gerektiğini istemezler. Ve yine onlar, alkol, yoksulluk veya savaşa karşı geniş ahlâkî mücadeleler için kilisenin kaynak olması gerektiğini de söylemezler. Nonconformist Protestanlık, Hıristiyan kişinin kemâle erişinde, ihtidâ tecrübesini ve arkasından gelen gayretleri daima vurgulamıştır; Teşkilatta taraftarlık, Hıristiyan yardımseverliğinin hem vasıtaları ve hem de ifadesi olarak daima vurgulanır. Modern İngiliz toplumunda, içinde arkadaşlığın yüksek bir duygusal seviyesine ulaşılan gruplar inşa etmek, son derece zordur. Çünkü bunun beklenilmesi, gelenekler içinde gömülüp gitmiştir. Mevcut durumdan doğan hayal kırıklığı, farklı beklentileri ile Katolikliğe yabancı bir şekilde, inancın terkine götürebilir. Anglikanlığın, Katoliklik gibi temelde aynı teolojiye ve teşkilata sahip olduğu; fakat nüfuzunu Katoliklik kadar aynı derecede sürdürmemiş olduğu, şüphesizki doğrudur. Fakat O'nun, politik ve ekonomik imtiyazlarla tarihî dostluğu, nüfuzunu sürdürmesini engellemiştir. Kıtasal Katoliklik de aynı şekilde, eski imtiyazlar yüzünden zayıflatılmıştı.

Şayet biz, Hıristiyanlığın dîni merasimlerini, insanların kâinattaki manevî bir güce bağlılığının dramatik bir ifadesi olarak düşünürsek, o zaman Katolik oyunu bütün tafsilatıyla yazılır ve temel kısımlar, kelimenin tam anlamıyla profesyonel aktör tarafından oynanır. Rahip sınıfından olmayan kimseyi, seyirciler içinde kalsa bile, aktörlerle bir tutmak kolaydır. Nonconformist oyunu ise, profesyonellerin sadece basit bir taslak hazırladığı ve rahip sınıfından olmayan kimsenin de yazmaya ve oynamaya yardım etmek zorunda olduğu bir oyundur. Özellikle, görevi yapmak için bir araya getirilmiş kişiler daha önceden birbirlerini hiç görmemişlerse, bu daha zor bir görevdir; tekrar böyle yapmayabilirler. Teşebbüste başarı için gerekli toplumsal temel, iki değişik şartlar dizisi sayesinde, iki kere sağlanmıştı. Birincisinde, günah ve ahlâksızlaşmadan kurtulmuş olma ve günahkar dünyadan ayrı durma konusundaki paylaşılmış düşünce sayesinde. İkincisi ise, liberal-demokratik bir ülkenin çerçevesi içinde ferdi çabayla başarılmış ve devam ettirilmiş olan, orta sınıf saygınlığının benzeri bir sosyal statüye sahip olma sayesinde. Modern şehir ve varoş hayatı, böyle elverişli bir zemini sağlayamaz.

İnsanların Allah'a imanlarının şiddetini ve bu sebeple O'nun koruyucu gücünün dramatik bazı temsillerine katılma arzularını etkileyen sosyal faktörlere gelince, bu ileri derecede bir meseledir şüphesiz. Modern toplumda pek çok kimse böyle bir arzuyu kesinlikle hissetmez. Bu konuda benim görüşüm şudur: İnsanlar, Protestan kiliselerinden ziyade Katolik kiliselerinde bu ihtiyacı tatmin etmek için nerede bir arzu duyuyorlarsa,

onlara büyük bir ihtimalle İngiltere'deki Hıristiyanlığın değişik dallarının sosyal tarihi verilir. Burada, daha ileri derecedeki bir görüş belirtilebilir: Katoliklikte müzik, şiir dili ve görsel sanatların daha büyük ölçüde kullanımı, modern insanın, Hıristiyanlığın temel akidesini, anadilinde düz süsüz bir ifade içinde belirtildiğinden daha az bir tenkitle kabul etmesine yardım edebilir. Zengin sembolizm, birçok yorumlara izin verir (ki onun batıl itikatlara müsaade etmesi, Katolikliğin Protestanlar tarafından tenkit edilmesine zemin hazırlamıştır.) Estetik tatminler, zihinsel şüpheleri bastırabilir.

Batılı endüstriyel toplumlarda Yahudiliğin geleceği de, büyük bir sosyolojik ilgi konusudur. İngiltere ve İskoçya'daki İrlandalılar gibi, İngiltere ve USA gibi ülkelerdeki Yahudiler de, göçmenliğin kültürel şokunu yaşamışlar ve onun şiddetini, ikamete mahsus cemaatler ve meslekî uzmanlaşma sayesinde azaltmışlardır. Fakat, meslekî uzmanlaşmanın çeşidi çok farklı olmuştur. Onlar, serbest çalışan sanatçılar ve tüccarlar olarak gelmişler ve serbest çalışan veya patron olarak endüstri, ticaret ve meslekler içine yayılmışlardır. Bu yüzden onlar, Batılı endüstriyel toplumun özelliği olan şehir hayatından, herhangi bir diğer dîni gruptan daha çok; fakat işçilik (proleter) durumundan, belki Fransız Protestanları hariç, diğer herhangi bir dîni gruptan daha az etkilenmişlerdir. Şehir hayatı ve ücretli işçilik durumunun herbirinin dîni uygulama üzerinde özel bir etkiye sahip olması muhtemel olduğundan, ihtiva ettiği sayı az olsa bile, Yahudilerin tecrübesi önemli olmalı. Dikkat edilecek ilk şey, Yahudiliğin asırlardır şehir hayatına uydurulmuş olduğudur. Öyle ki, Yahudilik bazen, dil ve kültür bakımından yabancı olsalar bile, yeni çevrelere uyumuştur. Aynı tür ekonomik fırsatlar orada vardı; ve dîni tutumlar ve uygulamalar, göçmenleri o fırsatları yakalamaktan engellemediler. Bu fırsatlar, laissez-faire (*) tip bir ekonomi içindeki bütün gruplar arasında paylaşılyordu; Ve Yahudiler için imtiyaz veya kısıtlılık veren özel bir durum yoktu. Bu yüzden yeni memleketlerde, Yahudi olmayanlarla kaynaşma ve onların hayat tarzlarına uyma fırsatları artıyordu.

18. yüzyıl Britanyasında, 1657'den beri İngiltere'de yerleşmiş olan Yahudilerin, Anglikanizm ve eski İ'tizal (Dissent) gibi aynı şekilde, Aydınlanma (Enlightenment)'nın deizmi ve rasyonalizmi yüzünden bozulmaya başladıklarını görebiliriz. Daha zengin Yahudi aileleri arasında Anglikanizme azar azar dönüş ve Anglikan ailelerde bu ölçüde çeşitli milletler arasındaki evlenme, ancak geleneksel dinin zayıfladığında vukû bulabilen asimilasyonun başlangıçlarına şahadet ederler. Daha başka göç olmadıysa, bunun nereye kadar sürmüş olabileceğini tahmin etmek imkân-

(*) Hükümetin sanayi ve ticaret işlerine müdahale etmemesi prensibi. (Çeviren)

sızdır; Britanya'ya 19. yüzyıl sonlarının büyük göçleri, içinde çoğunluğun ve geleneksel cemaatin, dini de içine alan bütün göçmen kültürünün idâmesini teşvik ettiği, Yahudi hayat tarzının değişik bir örneğini yerleştirdi. Fakat dikey sosyal hareketlilik ve eğitimsel asimilasyon süreci çok hızlı olmuş ve 18. ve 19. yüzyılda daha eskiden yerleşen grubun karşı koyduğu asimilasyon fırsatlarını yeniden hasıl etmiştir. Şüphesiz ki yeniden hasıl etme tam değildir; Şimdi bir Yahudinin, herhangi bir sosyal veya yasal kısıtlılık doğurmadan, Hıristiyanlığın herhangi bir şeklini benimsemeksizin, kendi dinî uygulamasını terketmesi mümkündür. Belirli bir irtidat ve ihtidâ teşebbüsü gerekmez; Asimilasyon azar azar olabilir, ve olumlu dinî çağrışıma sahip olmamak gerekir. Fakat, orta sınıf Yahudi toplumunun büyüklüğü şimdi öyledir ki, Yahudi olmayan ilişkilerin sahası, en azından nisbeten, daha önceki durumdakinden daha küçük olabilir. Üniversite seviyesine kadar eğitim-öğretim ayrılmış olabilir. Varoş cemaati öyledir ki, sosyal faaliyetlerin tüm sahası, çoğu kez her bir toplum içinde sağlanmış olabilir. Maamafih, orta sınıf şehir hayat tarzının İngiliz Musevî halkı üzerindeki etkisi, Hıristiyan mezhepleri üzerindeki etkisinin aynısı olacağı benziyor: Temel dinî inançları terketmeksizin düşük seviyede bir dinî uygulama. Fark şu ki, Hıristiyanlar arasında, orta sınıfta, işçi ailelerindeki hâlâ biraz daha yüksek bir dinî uygulama derecesi bulunurken; Musevî halkı arasında geriye kalan fakir Yahudiler, dinlerine, daha zengin orta sınıf kardeşlerinden çok daha riâyetkârdırlar. Proleterleşme deneyiminden kurtulmuş Musevî halkı, yeni endüstriyel cemiyete intibakın bütün gerilim ve zorluklarını emniyet altına almış ve geleneksel dinî uygulamalar konusunda hemen geniş bir kayba uğramayacaklar gibi görünüyorlar.

Endüstri işçilerinden önemli bir azınlığın Primitive Methodism'e ve Calvinistic Baptism'e müsbet tepkisi, rençberlik veya çiftlik işçiliğinden endüstri işçiliğine dönüşümün, dinî uygulamanın tahribinden ziyade, değişimini etkileyebileceğini îmâ ediyor. Bu hususta 19. yüzyıl işçilerinin yeni cemiyetlerinin, sendikalarının, dostâne cemiyetleri ve kooperatiflerinin, bazı âyinsel görünüşleri bütün bütün geliştirdikleri ve tamamen dinî dil kullandıkları hatırlanmaya değer. Meselâ 1834'te Ancient Order of Horesters(*)'in yeni usûl kitabı, her toplantıda dualar edilmesini emreder. Genel bir grevi savunan Chartist'ler, ona (greve) «Sacred Month» (Kutsal ay) derler. Chartism, tıpkı Wesleyanism'in yaptığı gibi, kendi ilâhilerini hazırladı. (Hatta bir kimse Chartism'in, bir işçiler eyaletine yol açacak kadar, ülkenin yeniden yerleşim planı biçiminde kendi mantıksız «Cargo Cult» (yük kültürü)'ünü meydana getirdiğini iddia edebilir.). Ancak

(*) Ormancıların Eski Tarikatı. (Çeviren)

çok tederici bir şekilde ve hatta şimdi eksik olarak, dualar ve ilâhiler, üniformalar ve yeminler, işçi hareketi içinde uygun görülüyor. Kilise ve özel ibadet yeri üyeliği ile aynı olan bu yeni cemiyetlerdeki üyeliğin kapsamı hakkında hüküm vermek mümkün değildir; fakat 1850'lerde iki milyon üyeye sahip hızlı gelişen dostluk cemiyetlerinin, kesinlikle büyük sayıda «kiliseye gitmeyen» kişileri ihtiva etmiş olması gerekir. Bu hususun, endüstrileşmenin sadece dînî ifadenin geleneksel biçimleri üzerinde değil; dinin bütün biçimleri üzerindeki etkilerini takdir etmemizden önce hesaba katılmış olması gerekir. 19. yüzyılda yaşayan Hıristiyan yorumcularının, kiliseye devamı, onların önemli bir ölçüsü olarak almak zorunda, oluşları anlaşılabilir; fakat modern sosyologların bu kriteri Hıristiyan yorumcularından almaları o kadar makul değildir.

Tekstil fabrikalarının, şimdiye kadar tamamen kırsal bir bölge üzerinde etkisi konusundaki bir Amerikan incelemesi, uzun mesafeli göç ve şehirleşmenin tesirleriyle karışmış olmayan ve genellikle fabrika işinin başlamasıyla birlikte meydana gelen, endüstri işinin çiftçi bir nüfus üzerindeki hususî etkisi konusunda biraz ışık saçmaktadır. Liston Pope'nin «Millhands and Preachers» (5) (Fabrika İşçileri ve Vâizler) adlı kitabı, 1890 ile 1930 arasında büyük çapta Pamuklu Tekstil Fabrikalarının kurulduğu yer olan Carolina'nın bir bölgesindeki dînî ve meslekî değişmeler konusunda çok önemli bir hikâyedir. Kitap, bütün milletin dikkatini cezbetmiş olan 1929'daki grevler dalgasının dînî ve dünyevî unsurları konusundaki bir tahlille sona ermektedir. Fabrikalar, yerli kişiler tarafından mahallî sermaye ile kurulmuş ve sadece yerli beyaz nüfusa iş vermişti. Bu sebeple ırk karışıklıkları ve dıştakilerin gücenmeleri, tablonun içine girmemiştir. Grevler esnasında sahnede görünen sendika organizatörlerinin bazıları hariç, aktörlerin hepsi doğuştan yerli, beyaz ve protestan idiler. Fabrikaların gelişmesi, 1890 ile 1930 arasında, fabrikalarda çalışan nüfusun yüzdesini %3,5'tan %27'ye yükseltti. Aynı dönemde, nüfusun şehirde bulunan kısmı %16'dan %36'ya yükseldi. Bununla birlikte fabrika işçilerinin çoğu, kasabalardan ziyade, işverenler tarafından yönetilen fabrika köylerinde yaşadılar. Fabrika işçilerinden asgarî derecede vasıflı kısmının ücretleri, çiftliklerde durmadan artan nüfustan yeni işçilerin sürekli akını sebebiyle geçim seviyesi kenarında kalırken, «şehir merkezinin dışındaki» orta sınıf nüfusun biraz daha büyümesi ve daha fazla zenginleşmesiyle, sınıf yapısı değişti. Fabrikalardaki işin ve bölge dışına tamamen göçün elverişli durumları da sebebiyle, nüfus artışlarının oranı o hale geldi ki, çiftliğin ortalama büyüklüğü gerilemeye ve çiftlik nüfusunun toprağa oranı da artmaya devam etti. Dönemin başında dînî durum,

(5) Liston Pope, Millhands and Preachers, 1942.

nüfusun Lutherciler, Presbyterianlar, Methodistler ve Baptistler arasında bir bölünmesi şeklindeydi ve nüfusun %36'sı kilise üyesiydi.

Pope'un ilk bulgusu, 1890 ile 1930 arasında dini ilişkilerin genel seviyesinin biraz düştüğü ve daha sonra 1890'da mevcut olan aynı seviyeyi hemen hemen tamamen tekrar kazandığıdır. Fakat fabrika işçileri, biraz daha düşük bir ortalama üyelik seviyesi gösterirken; genişleyen orta sınıf, çok daha yüksek bir seviye göstermiştir. Köylü aileler durumlarını açıkça değiştirdiler. Fabrika işçileri arasında dîni üyelikteki küçük gerilemeden daha fazla dikkat çeken şey, fabrika işçilerinin himaye ettikleri farklı cins gruplar, fabrika ve çiftlik işçileri ve «şehir merkezinin dışındaki» aileleri tek bir cemaat içerisinde bir araya getirmenin imkansızlığıydı. Böylesi birleşik cemaatler için gayret sarfetmiş olan Lutherciler ve Presbyterian'lar, başarısız oldular ve bütün fabrika işçisi aile üyelerini kaybettiler. Methodistlerle Baptistler ise, çoğu kez fabrika sahipleri pahasına elde ettikleri ve içinde işçilere uygun hizmet çeşitlerinin meydana gelebildiği, müstakil bir kilisedeki yerlerini korudular. Bunlar (işçilere uygun gelen bu hizmetler), formalitesiz hizmetler, halka ait (lâik) tamamen kendiliğinden meydana gelen katılım (ortaklık) ve çok açık hisler idi. Fabrika halkı, ayrıca, kiliselerinin köy için bir toplum merkezi olmasını da ümit ediyorlardı. Endüstri öncesi günlerde işitilmemiş yeni mezhepler zuhur ettiler. Ve liderler genellikle çiftlik halkı arasından doğmasına rağmen, en fakir fabrika işçisi aileler arasından yeterince yeni üye kaydettiler. Bu mezhepler yüksek bir doğum ve ölüm oranına sahiptiler. (Çok miktarda doğuyor ve çok miktarda batıyordu.) Ve çoğu kez, liderin kişiliğinden başka, birini diğerinden ayıran bir özellikleri de yok gibiydi. Hizmetleri, hatta uyarlanmış Methodist ve Baptistlerden daha fazla olarak, «Holy-roller» (kutsal tekerlek) hakkında duygusal cinstendi. Daha iyi bir şekilde kurulmuş mezhepler, daha az fakir olan ailelerden bazı üyeler kazanmaya başladılar. Bu üyeler, mezhebi daha çok hatırı sayılır ve daha makul bir duruma sevkedebilirlerdi. O zaman yeni bir mezhep, en fakirler arasından yeni üye kaydı için açık bir saha bulurdu. Pope, eski fakir işçilerden bütün bir grubun sosyal statüsünün yükselmesinde mezhep üyeliğinin her etkisini bütün ayrıntılarıyla gösteremedi. O (Pope), mezheplerin, çocuk işçi ve düşük ücretler gibi tekstil endüstrisinin sosyal problemlerine en azından biraz dikkat çekmiş olan konferanslar ve komiteler tertiplemiş oldukları halde; fırkaların sadece, Sabbat adeti, içki yasağı, karışık (erkek-kadın) yüzme havuzları ve giyim stili gibi kişisel ahlâki meselelerle ilgilendikleri gerçeği üzerinde açıklamalar yapmıştır. Bununla birlikte işverenler, kendi hâmiliklerinden bağımsız olan ve üyelerini kendi kiliseleri için daha büyük malî ve diğer çabalar için ayaklandıran fırkavârî gruplar konusunda çok fazla endişelidiler. Gerçekte en fakir

halk, dinden soğumuş kişiler ile dini uygulamaları (ibadet) konusunda gayretli olan kişilere özel bir anlam vermeye temayüllüydü. (Bu, üyeliğin her grupta kararlı olduğunu ifade etmez. Üyeleri arasında geniş çapta dönmeler bulunan hristiyanlığın Revivalist cinsleri bu konuda çok tipiktir.) Orta sınıf içinde dinsiz grup çok az vardı; fakat aşırı taraftarlar grubu da küçüktü.

1929 grevleri ânî ve şiddetliydi. Birlik teşkilatı, önceki yaptıklarından daha çok grevler ortaya koydu. Çoğunlukla grubun dışında kalan ateist teşkilatçılar, içinde ilâhilerin ve duaların büyük ölçüde yer aldığı bir çeşit birlik mitingini kabul etmek zorunda kaldılar. Hem işçiler, hem de onlar kadar ve serbest olarak işverenler tarafını tutanlar ve özellikle de profesyonel din papazları, Allah'a dua ediyorlardı. İşçilerin, dindar olanlar ve olmayanlar şeklindeki bölünmesi, mücadele esnasında birleşik bir teşkilata (teşkilatın birliğine) engel olmadı.

Bu olayın, İngiltere'de bir endüstrinin ilk fabrika teşekkülü dönemleri ile karşılaştırılıp karşılaştırılmayacağını bilmek ilginç olurdu. Öz-disiplin ve teyazu konusundaki eski değerlerin dîni desteğinden, köklü grev eyleminin dîni yönden tasdikine birdenbire geçiş, göç veya yeni yerleşimlerin ölçeğinin dîni ilişkilerin tamamen geniş bir kaybına yol açacak kadar büyük olmadığı her yerde, işçilerin endüstriyel mesleklere erken intibaklarının iyi bir alâmeti olabilir. Pope'un Fabrika İşçileri ve Vâizleri'nin, hiyerarşik bir toplumu kutsallaştıran bir dinin, o topluma karşı isyanı temize çıkarmaya çabucak uyum sağladığı bir yerdeki Hobsbawm'ın bazı isyankâr katolik köylüleriyle ilgileri vardır.

Burada, Din Sosyolojisinin daha genel ilgilerine ışık saçan üç nokta daha vardır. Pope, ortaya çıkan endüstriyel orta sınıfın (burjuvazinin), atalarından daha çok dindar olduklarını gösteriyor. Üst sınıflar arasında dîni uygulama artışındaki endüstrileşmenin bu etkisi, bir durumda katolikler, diğerinde Protestanlar arasında, 19. yüzyıl dindarlığının 18. yüzyıl septisizminin (şüphencilüğünün) yerine geçtiği Fransa ve İngiltere'de ayrıntıları ile izlenebilir. Farzolunan insan ihtiyaçlarından dolayı fonksiyonel (pratik) bir tartışma, şanssızlık ve felâkete uğrama ve dünyevî değerlerin anlamsız görüldüğü zamanlarda dine başvuran insanlara büyük değer yükler. Bu durum, zengin sınıfların sadece resmî dine sahip oldukları ve daha aşağı sınıfların daha dindar olmaları durumuyla mutabıktır. Böyle bir durum, endüstri öncesi Fransa ve İngiltere hakkında geniş ölçüde doğru olmuş olabilir. Fakat bunu, ticari veya mülk sahibi bir zengin sınıfın zıddına olarak, endüstriyel sınıfın artan dîni uygulamasıyla veya hızlı şehirleşme ve fabrika teşekkülü esnasında bu iki ülkenin büyük zarara uğramış işçi sınıfı yüzünden dîni uygulamanın geniş çapta kayıpla

telif etmek zordur. Bu durum yine Pope'un fabrika köylerinde sadece küçük çapta; fakat büyük endüstriyel şehirlerde daha geniş çapta gözlenebilen, en fakir insanlar arasındaki dinden soğuma gerçeğiyle telif etmek de çok güçtür. Öyle görünüyor ki, nerede anomi ve hüsrana uğramaya karşı garanti edilme ihtiyacı çok büyük idiyse, orada, dinî tepki en az idi.

Nihayet görevler hikayesi, dinin fonksiyonlarından birisinin, umuma ait değerler dizisini takviye etmek suretiyle toplumu bir arada tutmak olduğu iddiasına bir açıklama getirmektedir. Din farklılığı elbette endüstriyel anlaşmazlığı teşvik etmedi; fakat tabii olarak, onu engellemek veya iyileştirmek için de gücü yetmiyordu. Sınıf ve mesleki farklılıklar genişledikçe dinî fark gelişti. Ve ekonomik bir mücadele ortaya çıkınca, din, yaygın değerler dizisini değil; mücadele için her bir tarafın değerlerini teyit etti. Gerçekte, mücadelenin çözümünde, işçiler tarafındaki ibadet eden ve etmeyen hıristiyanlar arasında işbirliğini sağlamak, ibadet eden hıristiyan işverenlerle, ibadet eden hıristiyan işçiler arasındaki işbirliğini başarmaktan daha kolaydı.

Hali hazırdaki dinî uygulama konusunda İngiltere ile USA'nın büyük tezadı, endüstrileşmenin dinî etkilerinin hem aynı tarzda olmadığına ve hem de daima aynı şekilde tahrip edici olmadığına daha ileri derecede delil olmaktadır. Her iki ülke de yüksek derecede endüstrileşmiştir; fakat yine de, dinî uygulama ve dinî münasebet düzeylerinde büyük bir tezat sergilerler. USA'daki yüksek dinî uygulama ile İngiltere'deki düşük dinî uygulama arasındaki açıklık, muhtemelen İngiltere'deki gerileme kadar Amerika'daki büyüme yüzünden, son elli yıl içinde kesinlikle genişlemiştir. Bu durum (USA'daki yüksek dinî uygulama), Amerika'da Katoliklerin daha yüksek nisbette oluşlarına hamledilemez; çünkü bu ülkede, Katolikler kadar Protestanlar da sayılarını, umumiyet itibarıyla nüfustan daha hızlı arttırmışlardı. Amerikan dinî istatistiklerinin doğruluğu üzerinde pek çok tartışma mevcut iken, istatistiklerin İngiltere'de mevcut olandan çok daha yüksek bir dinî uygulama düzeyi göstermelerinin dışında bir problem yoktur. Bu farkı açıklamak için, İngiltere'de bulunmayan, Amerikan toplumunun şu üç özelliğine müracaat edilmiştir: Bağımsızlıktan beri Amerika'da hükümet tarafından resmen tanınmış herhangi bir kilisenin mevcut olmayışı; Avrupa'nın birçok bölgesinden geniş çaplı bir göçün etkileri; fırsat eşitliğine yüksek bir değer verme. Bryan Wilson, «Religion in Secular Society» (6) (Lâik Toplumda Din) adlı eserinde, bütün bu özellikleri vurgular. O, Herberg'in, birkaç küçük mezhep bir yana, USA'daki bütün dinî grupların aynı «Amerikan hayat tarzı»na aşırı derecede saygı duyduğu; Amerikan olmanın, dindar olmayı, ferdiyetçilik, aktivizm (etkin-

lik, çalışkanlık, pratiklik), verimlilik ve kendi kendine ilerleme konusunda ki Amerikan değerleri için dinde bir tasdik bulmayı da içine aldığı doğrultusundaki görüşlerini kabul eder. Amerikalıların bu değerlere dîni bir anlam vermelerinin iki sebebi vardır. İlki, ikinci ve daha sonraki Amerikalı göçmen nesillerin, atalarının inançlarına karşı yeniden canlanan bağlılıklarıdır. İkincisi de, bütün Amerikalıların sıcak kişisel ilişkiler sunan bir cemaat içindeki üyeliğe olan ihtiyaçları ve içinde hepsinin zaruri olarak hayat sürdürdükleri çok geniş, kişisel olmayan, durmadan değişen bir topluma karşı koyma şeklinde ortaya çıkan bir istektir. Kimlik ve cemaat ihtiyacı, hâlâ kısmen etnik bir karakterde olan kiliselere bağlılığın yeniden canlanması ve Protestan bağlılığının muayyen bir mezhebe devam etmesinden dolayı, Amerikanın genişliğinden daha küçük gruplar vasıtasıyla karşılanıyordu. Bütün bu gruplar, daima hürriyet ve eşit yasal statülere sahip olduklarından, dîni imtiyaza karşı bir protesto vasıtası olarak din aleyhtarlığını geliştirmeye sebep yoktu. Anglikan Kilisesinin hükümet tarafından resmen tanınmış olduğu İngiltere'den ilk büyük farklılık işte bu noktada yatmaktadır. Amerika'da dîni ve sosyal protestonun birleştirilmesini gerektiren herhangi bir sebep te yoktur. Halbuki İngiltere'de Anglikanizmin hükümet tarafından resmen tanınması, kiliseyi, her çeşit imtiyazın hâmisî gibi göstermiştir. Amerikan dinindeki çeşitlilikler (farklılıklar), aslından daha açıktır: Şayet din, milletin yeni kurulan birliğini ifade etmek zorundaysa, küçük farklar hoş görülebilir. Hepsi, Amerikanizm'in ahlâkî değerlerini telkin etmelidirler; Hepsi de, teolojik ve diğer ihtilafları önemsememek zorundadırlar. Karakteristik tutum, ne olduğu önemli değil; ancak her insanın bir inanca sahip olması gerektiğini söylediğinde, Başkan Eisenhower tarafından mükemmel bir biçimde ifade edilmiştir. Amerika, hayallerde olduğu kadar gerçekte de birçokları için bir hürriyet ve fırsat ülkesi olduğundan, başlangıçlarında toplumun en fakir kesimlerinden üyeler cezbeden mezhepler bile, üyeleri bunların çalışma tarzlarını kendi hayatlarında hissettikçe ve tasvip ettikçe, standart Amerikan değerlerini telkin etmeye başladılar. Wilson, Herberg'in mademki bütün dinler gerçekte dünyevi (Lâik) değerleri telkin etmekte, «Gerçek»ten ziyade «Sentezik» (sun'î) cemaatler teşekkül ettirmektedirler, öyleyse kendilerine rağmen geniş çapta dünyevileşmiş (Lâik) olmak zorundadırlar şeklindeki daha ileri derecedeki iddiasını da tasvip eder. Amerika'da kiliseler için lâikleşme vardır; İngiltere'de ise «samimiyetle» dindar olarak kalan üyelerin kiliselerden çekilmesi yüzünden lâikleşme vardır.

Gelin şimdi, Amerika'nın bu durumunun önemine ve onun İngiltere ile mukayesesine daha dikkatli bir şekilde bakalım. Herşeyden önce, Herberg'in göçmenler arasında üç nesil konusundaki görüşü, yani yüksek derecede dîni uygulamadan düşük dereceye ve daha sonra üçüncü ne-

silde tekrar geriye döndüğü konusundaki görüşünün iyi temellendirilmediği kabul edilmelidir. Çok büyük bir ihtimalle, çocuk ve torunları sürekli olarak artan oranlar sergilerlerken, ilk nesil göçmenlerin en düşük dîni uygulama oranına sahip oldukları görülmektedir. Lenski'nin 1950'lerde Detroit'teki dikkatli incelemeleri, Katolikler ve beyaz Protestanlar için bu Patterni (modeli) göstermektedir. (7) USA içinde taşradan, gelişen şehirlere göç eden beyaz ve zenci Protestanlar için buna oldukça benzer bir pattern (model) meydana gelmektedir. Gerçek göçmenler kiliseleriyle alakalarını yitirmek üzeredirler. Çocukları ve torunları ise, bu alakayı yeniden ele geçirmek veya mümkün olduğu kadarıyla yeni bir kiliseyle yakın ilişki kurmaya mütemayildirler. Dîni uygulamadaki bu kapsamlı artış, nesilden nesile sosyo-ekonomik statülerdeki artışla bağlantılıdır. Çünkü her iki gruptaki daha iyi eğitilmiş ve daha iyi durumda olanların, daha yüksek bir dîni uygulama oranları vardır. Hattâ, Amerika'da veya Amerikan kentlerinde filli oturma süresi bile, bağımsız bir tesire sahip gibi görünüyor. Lenski'ninkinden ve diğer delillerden öğrendiğimize göre, bu artan dîni uygulama patternini (modelini) izlemeyen tek dîni grup, Amerikan Yahudileridir. Herberg'in görüşü, henüz bu grup içinde de doğrulanmıyor; çünkü, Katolik ve Protestan temayüllerinin tam tersine, müteâkip her nesil içinde dîni uygulama seviyesi daha düşüktür. Öyle görünüyor ki Herberg, ikinci nesil Yahudi göçmenleri arasındaki, düşüncelerini rahatça ifade edebilen bir takım ateist ve radikallerin dış görünümünden ve netice olarak bu grubun azalışından, oldukça geniş bir genellemeye gitmiştir. Fakat, azınlık bir grubun bir azınlığının bu lâikleşmesi, genel manzarayı etkilemez. Amerikan Yahudilerindeki dîni uygulama temayülünün bu açık hususiyeti, küçük bir zenginler sınıfı olan beyaz Protestan grubun, yani Episcopalian'ların (*) yaşantısıyla bağlantısı kurularak aydınlatılabilir. Hatta bu grubun sosyal terkibi, Yahudilerinkinden daha çok, orta ve üst sosyo-ekonomik seviyelere meyyâldir. Her iki grup ta, düzenli dîni uygulama konusunda aynı eşitlikte düşük oranlar sergilerler; dîni ve sosyal hüviyetlerini hâlâ açıkça devam ettirirler.

Herberg'in delilinde tartışmaya açık olan diğer bir nokta da, farklı grupların hakikatte ortak bir inancı açığa vurdukları ve benzer tutumları paylaştıkları iddiasıdır. Lenski'nin araştırması ise bunun aksine, dîni ilişkinin, sosyal-sınıf farklılıkları bertaraf edildiğinde bile, politik ve sosyal görüşlerdeki farklılıklarla ilişkili olduğunu gösterir. Burada Herberg herhalde, genel teolojik modernizm ve sınır-tipi dinin sonunun, Protestanlığın farklı işaretleri arasındaki engelleri azaltmaya yardım etmiş oldu-

(7) G. Lenski, *The Religious Factor*, 1961.

(*) Piskoposlara ait, piskopos idaresi usûlüne ait. (Çeviren)

ğu Protestanlığın yakın tarihinden yaptığı genellemeye çok fazla güveniyor. Onun benzerlik konusunda vurguladığı husus, Amerikan Katoliklerinin kendi eğitim sistemlerini kurmak konusundaki müthiş ve başarılı gayretleriyle ve Yahudi dinî eğitimi ve Siyonist faaliyetlerin yaygın şebekesi ile garip bir şekilde öne sürülür. Bütün bunlar ortak değerlerden çok, ayrı (müstakil) değerleri onaylıyor gibidir. Şüphesiz ki o, şehirli orta sınıfın yaşama standardı bütün Amerikan toplumuna yayıldıkça ve göçle birlikte gelen dille ilgili ve kültürel farklılıklar kayboldukça, Amerikalı bütün dinî grupların önceki nesillerdekinden daha yaygın (ortak) unsurlara sahip olduklarını söylemesinde haklıdır. Fakat, daha güçlü bir hale geldikleri, çünkü birbirlerine o kadar çok benzemeye başlamışlardır ki, farksız bir biçimde bütün hepsinin Amerikan vatanperverliğinin vasıtası oldukları ise, ayrı ve kanıtlanmamış bir nazariyedir. İngiltere'nin şartlarına aktarılarak uygulanırsa, çok daha mütecanis olan kendi toplumumuzda (*) dinin daha güçlü olması gerektiğini ifade ederdi; Halbuki tartışmanın başlangıç noktası, bunun açık bir durum olmadığıdır. Zannediyorum ki güçlük, Herberg'in, Amerikan toplumunun büyük bir heterojenlikten homojenliğe doğru değişmiş olması hakikatine dayanan bir ifadeden, Amerikan toplumunun hızlı göç ve sınır genişlemesi döneminin parçalayıcılığını gidermeye «ihtiyaç duyduğu» ve bu «ihtiyacı» ortak Amerikan değerleriyle alakalı bütün dinleri aşılama suretiyle karşıladığı şeklindeki görüşe (zanna) dayanan bir ifadeye geçişinden doğmaktadır. Şayet Protestanların «Know Nothings»i (hiçbirşey bilme, önemsiz şeyleri veya kimseleri tanıma) 19. yüzyıl ortalarında İrlandalı Katolikleri taciz etmemiş olsaydı, şüphesizki Amerikan toplumu, hatta çok daha pürüzsüz bir şekilde, benzeşme (assimilation) için harekete geçmiş olurdu. Fakat bu «ihtiyaç», Protestanlar konusundaki antipatiyi (nefreti) zayıflatmadı. Bir toplumu birleştirmede farazi bir takım ortak dinî değerlerin acıklı bir şekilde nasıl faydasız olabileceği, bu inancın Amerika ve İngiltere'deki beyaz ve siyah uygulayıcılarının asimilasyonunu başarma konusundaki Protestanların yaygın bağlılığının başarısızlığıyla kesinlikle gösterilebilir.

«İhtiyaç» konusunda kat'i olmayan benzer bir istek te, Wilson'un USA ve İngiltere'deki mezheplerle ilgili farklılıklar konusundaki tartışmasında ortaya çıkıyor. O, Amerika'nın eski Protestan topluluklarına Katolik, Lutherci ve Yahudi gruplar ilave edilince mezheplerin başlangıçta toplumda bölünmeler (çatlaklar) şeklinde yansıdıklarını veya bazan bu çatlakları meydana getirmiş olduklarını göstermektedir. O daha sonra, kendi toplumları daha fazla homojen olunca, her iki ülkede (USA ve İngiltere) bu mezheplerin sosyal temellerinin nasıl aşındırıldığını gösterir. Fakat o, İn-

(*) Yazar İngiliz olduğundan, İngiltere'yi kasetmektedir. (Çeviren)

giliz mezheplerinin kendi ayırt edici özelliklerini muhafaza ettiğini; Amerikan mezheplerinin muhafaza etmediğini, ama hepsinin (Amerikan mezheplerinin) de Amerikancılığı kutlama uğrunda aynı şekilde uygun vasıtalar haline geldiklerini iddia eder. O, bu farklılığın bir sebebi olarak, İngiliz mezheplerinin «daha geniş toplumun daha küçük bir baskısı» altında bulduklarını, çünkü göçmenlerin bölücülüğünün Amerika'nın birliğini tehdit ettiği halde; dinî anlaşmazlıkların İngiliz sosyal düzenini tehdit etmediğini ileri sürer. Bana göre, bir toplum çok ciddi bir şekilde bölücülükle tehdit edildiğinde, bu tehlikeye karşı dinî bir çare daha kolay bir şekilde bulabilir görüşünü kabul etmek çok güçtür. Ve şayet bu böyle olsaydı, insanlık tarihinin çok daha barışçı bir görünümü olurdu diye düşünüyorum. Yine biz, toplumun bir ihtiyacının dinî bir değişiklikle karşılanması yüzünden, fonksiyonalizmin lütfekar bir «gizli eli»nin huzurundayız gibi görünüyoruz. Hakikatler, böyle esrarengiz ihtiyaçlara müracaat etmeden, iki ülkenin sosyal tarihine başvurarak daha güzel bir şekilde yorumlanabilir.

Aynı güçlük, gayri şahsî bir toplum içinde ferdin topluluk (cemaat) «ihtiyacı» üzerinde de ortaya çıkar. Herberg'in tezini kabulü Wilson'u burada, İngilizlerin dinî cemaatler yaratmak ve teessüs etmeye «ihtiyaç» duymadıklarını, çünkü Amerikalılar gibi öyle tamamen yıkılmış mahalli ve sınıf cemaatleri olmadıklarını söylemeye sevk etmektedir. Fakat İngiltere'deki eyilim, dinî uygulamadaki eyilim sürekli olarak aşağıya doğru giderken, son birkaç on yıldır kesinlikle eski cemaatlerin tahribine doğru idi. Dinî bağlılık cemaat üyeliğini yansıtıyorsa, bu anlaşılabilir. Fakat, diğer yapıların karşılayamadığı ve bu yüzden din tarafından karşılanması gereken bir «ihtiyaç» varsa, o zaman İngiltere kesinlikle dinî bir uyanışı yaşıyor olmalıdır.

Nihayet Wilson ve Herberg, Amerika'da üç büyük dinî grubun yaygın ahlâkî değerlerinin gerçekte dünyevî değerler olduğunu ve bu yüzden dinlerin lâikleştiğini iddia ettiklerinde, şaşırtıcı bir dil hilesi yapmaktadırlar. Şayet ekonomik ferdiyetçiliği, varoştaki komşu muamelesini ve anti-komünizmi tasvip etmesi için Yahudi-Hıristiyan Tanrısına müracaat ediliyorsa, o zaman bu değerler, dünyevî olsalar bile, normal kullanımda dinîdir. Dünya dinlerinin ekserisi çok kere, kesinlikle ahlâk dışı olmamakla beraber, iyi sağlık, refah, savaşta zafer, grup içinde adalet ve düzen gibi dünyevî değerlerle ilgilenmişlerdir. İnananların bu dünyevî değerlerle, kendilerinin tasdik veya koruyucusu olarak hürmet edilen ve insanlıkla ilişkisinin dinî âyinsel bir kutlamayı gerektirdiği ilâhî güç arasında ilişki kurması şartıyla, bunların kesinlikle dinî değerler olarak telakki edilmesi gerekir. Söz konusu, bir memlekette değerlerin dinî bir kutlaması olması gerekiyorken bir başka memlekette niçin gerekmediği mesele-

si, bu dil hilesi yüzünden görünüşte çözümleniyor; fakat hakikatte cevap-sız bırakılmaktadır.

Her iki yazarda, toplumların ve fertlerin «ihtiyaç»larına dayalı teolojik tartışmalarla, dinin, sosyal değerleri, sosyal yapıları ve sosyal değişmeyi yansıtan bağımlı değişken olduğu konusundaki nedensel tartışmalar arasında karar verilmemiş bir ihtilaf mevcut gibi görünüyor .

MacIntyre, «Secularisation and Moral Change» (8) (Lâikleşme ve Ahlâkî Değişme) adlı eserinde, endüstriyel İngiltere ve Amerika'daki dîni faaliyetin farklı derecesini açıklamak için daha değişik bir iddia ortaya atar. Kitabındaki sürekli temel görüş, ahlâkî değişimin, sosyal yapılarıdaki ve tecrübelerdeki değişikliklerden sadır olduğu ve dîni değişmeden önce meydana geldiğidir. Ona göre İngiliz işçi sınıfının büyük bir bölümünün kiliseden uzaklaşmaları, onların büyük endüstriyel şehirlerdeki hayat tecrübelerinden sonra, eski pederşâhî toplum görüşünü bir kenara atıvermelerinden dolayıdır. Fakat Hıristiyanlığı tamamen reddetmeyişleri, 19. yüzyılda, içinde en azından oyun kurallarının muhafaza edilmesi konusunda bazı ortak ilgilerin geliştiği ve mücadele halindeki bütün partiler için bazı faaliyet özgürlüklerine müsaade edildiği, gözle görülebilen bir sınıf toplumunun ortaya çıkması gerçeğinden dolayıdır. İçinde hiyerarşi ve pederşahlık konusundaki eski değerlerin yeni hoşgörülere, eşitliklere ve uzlaşmalara kısmen ve tedricen müsaade ettiği bu toplum türü, «artakalan bir Hıristiyanlık»ın, fakat artık pozitif ve uygun bir sosyal ahlâkî kutsal olarak kabul eden bir Hıristiyanlığın devam etmesine müsaade etmiştir. İngiltere'deki endüstri devrimi uzun süredir kurulu bir sınıf toplumunu dağıttı ve onun daha gevşek ve daha gayri şahsî bir şeklini inşa etti. Bu toplumdaki hayat vasıtasıyla gelişen değerler, ne samimi pederşahlık ve mevkiler isnat etmenin, ne fırsat eşitliğine candan inanmanın ve ne de samimi olarak sosyal ve siyasal yönden eşitleme ile ilgili sosyalizmin değerleri değildir; Onlar, tarafsızlık ve farklı ilgiler konusunda karşılıklı hoşgörülle ilgili değerler, «ikinci derecedeki kıymetler»dir. Amerika'da endüstri devrimi, ilk önce, kişisel özgürlük ve fırsat eşitliği konusundaki değerleri sıkı sıkıya muhafaza ederek, çok daha eşitlikçi bir toplum içinde ortaya çıktı. Endüstrileşmenin gelişmesi, birbirini izleyen göçmen dalgalarını yukarıya doğru sürükledikçe, bu değerleri kuvvetlendirdi. Orada din daha güçlüdür, çünkü orada olumlu değerler konusunda bir birlik vardır. O değerler, görünüşte farklı grupların hepsi tarafından benimseniyordu. «İngiliz toplumunun endüstrileşme neticesinde meydana gelen lâikleşmesi ile Amerikan toplumundaki lâikleşmeden yoksunluk arasındaki fark, sonunda, birisinin orada millî bir değerler topluluğunun

(8) A. MacIntyre, Secularisation and Moral Change, 1967.

mevcudiyetine müsaade ettiği, diğerinin de millî değerler topluluğunun benim ikinci derecedeki kıymetler diye isimlendirdiğim bir seviyede bulunmasına müsaade ettiği iki farklı sınıf yapısının ürünüdür.» (9) «Amerika'daki endüstri devrimi, endüstri devrimi öncesinde mevcut olan değerler sistemi içinde mevcuttu; halbuki İngiltere'de böyle değildi.» (10)

Daha çok cevaplandırılmamış meselelere yönelitse de, ben bu tahlilleri, Wilson'un kilerden daha uygun buluyorum. Mademki bütün Avrupa'daki endüstri devrimleri İngiltere'dekine benzemekte ve yerleşik bir hiyerarşik sosyal yapının dağılmasına sebep olması açısından da Amerika'dakinden farklıdır, öyleyse eşdeğerli bütün diğer şeylerin de İngiltere'dekilere benzer dînî neticeler sergilemeleri gerekir gibi geliyor. Fakat gerçekte, dine bağlılık ve dînî uygulamanın veya dinden çekilme veya dine etkin bir düşmanlığın seviyesi, değişik Avrupa ülkelerinde çok farklıdır. Bu farklılıkların bazıları millî duygular vasıtasıyla, bazıları da belirli bir inancın azınlık veya çoğunluk durumuna bakılarak açıklanabilir. Diğerlerini ise sosyal ataletten başka bir şeyle izah etmek zordur. Meselâ, Fransa'nın bazı bölgelerinde asırlarca devam eden Katolik uygulamadan imtinâ gibi. Öyle görünüyor ki, ahlâk, değerler ve dînî tutumlar üzerindeki sosyal sınıfın etkileri, hesaba katılması gereken tek husus değildir.

İkinci meselemiz, Katolikliğin ve Protestanlığın endüstriyel toplumun zayıflayan etkilerine nisbî açıklığıyla ilgilidir. İngiliz ortamı içindeki Katolikliğin, (söz konusu etkilere karşı) Anglikanlık veya Nonconformity'den (Resmî kiliseye uymama) daha çok mukavemet ettiklerini iddia etmiştim. (Ferdî firkaların, istikrarsız bir hayatı olmasına rağmen, firka-vârî Hıristiyanlık da çok sınırlı gücünü muhtemelen muhafaza ediyor.) Bundan, diğer Protestanların din konusundaki alışkanlıkları, Katoliklerden daha çok kaybetmiş oldukları sonucu çıkar mı? Kiliseye haftalık devam konusuna böyle farklı bir önem veren iki gelenek arasında, üyelik ve uygulama (ibadet) konusundaki istatistiklerin doğru bir şekilde mukayesesinin zorlukları büyüktür; fakat durum, geniş ölçüde şöyledir: Kiliseye devam konusunda en düşük oranlar, Norveç ve İsveç'in hemen hemen sırf protestan olan bölgelerinde bulunuyor. Orada bir kırsal - kentsel farklılığı var. Büyük şehirler en düşük seviyeyi sergiliyorlar. Bununla birlikte kırsal seviyeler de oldukça düşüktür. Bu yüzden, Avrupa'nın en şiddetli bir şekilde endüstrileşmiş veya şehirleşmiş olmayan bu ülkeleri, en küçük dînî iştiraki ortaya koyarlar. Protestan İngiltere, daha yüksek bir devam oranı gösterir. İskoçya ve Waller de yüksektir. Fakat bu ülke-

(9) A. MacIntyre, *Secularisation and Moral Change*, 1967.

(10) Aynı yer.

lerdeki Katolikler, oldukça yüksek bir sayı kaydederler. Katoliklerle Protestanlar arasındaki oranın aynısı, mutlak seviye daha yüksek olmakla birlikte, USA'da da görülebilir. Lutherçiler hemen hemen Katolikler kadar yüksek bir düzenli ibadet oranları sergilemekle birlikte, USA istatistikleri de, değişik Protestan mezhepleri arasında farklılıklar ortaya koyuyor.

Batı Almanya'da, hem Katolik hem de Protestanların ibadet oranları Amerikalılarınkine benzer. Fakat Katolikler yine de daha yüksek bir oran ortaya koyarlar. Fakat, dîni bir ilişki istemeyen nüfusun dağılımı, bu grubun, dalâlete düşmüş Katoliklerden çok, dalâlete düşmüş Protestanlardan, teşekkül ettiğini ortaya koyar. Hollanda'da aynı olgu izlenebilir; dîni ilişkiye sahip olmayanlar, büyük ölçüde, dalâlete düşmüş Protestanlar veya onların neslinden gelenlerdir. Hollanda'lı Katolikler arasında dîni uygulama (ibadet) çok yüksektir. Eski Reformed Church üyeleri arasındaki oran çok daha düşüktür. Nüfusun %10'unu teşkil eden neo-Calvinist New Reformed Church üyeleri arasında ise ibadet oranı vasat bir durumdadır.

Fransa'da, Katoliklerin ibadet oranı ortalama olarak çok düşük iken, Protestan azınlık kendi gücünü muhafaza ediyor. Hemen hemen tamamen Katolik olan Belçika ve İtalya, Fransızlarınkine benzer bir ortalama oran gösterir. Yani, Katolik ismini taşıyanların yaklaşık %40'ı ibadet ediyor. Fakat Fransa'da dîni bir ilişkiye sahip olmayan en azından önemli bir kesim vardır. (Değişik yerlerde %15 ilâ %20 arasında. Batı Almanya'daki %3 ve Hollanda'daki %17 ile mukayese edilebilir.) (11)

Ülke çapındaki millî veya hatta bölgesel rakamlar, dîni uygulama (ibadet) ile mahallî şehirleşme ve endüstrileşme oranındaki önemli farklılıkları gözden gizliyor. Kırsal İsveç ve Norveç'in çok düşük bir ibadet oranına sahip olduklarını belirtmiştik. Katolik uygulamanın (ibadetin) en düşük bazı seviyelerinin kırsal Fransa'da bulunabileceği de açıktır. Bu düşük seviyenin, ülke genelinde endüstrileşmenin umumî gelişmesinden önce bulunduğu da açıktır. İster Katolik isterse Protestan çevrede olsun, dîni uygulama (ibadet) konusundaki neredeyse tamamen kaybının yegâne sorumluluğunu, ne şehirleşmenin ne de endüstrinin taşımadığı kesinlikle bellidir.

Azınlık durumunda bulduklarında, bazı çevrelerde Protestanların dindarlıklarının (ibadet) artmış olması muhtemeldir. Michael Fogarty,

(11) Bütün rakamlar, Michael P. Fogarty, Christian Democracy in Western Europe, 1820 - 1953 1957, XXII. bölümden alınmıştır.

Batı Avrupa lkeleriyle ilgili 1950'lerdeki mevcut bilgilerin bir tetkikinden sonra, «rakamların, Protestan kiliselerinin aktif üyelerinin oranının, Protestanlığın bir azınlık olduğu yerdeki Katolik kilisesinin oranıyla eşit hale gelmeye veya onu geçmeye meylettiğini; fakat Protestanların çoğunlukta (hakim) olduğu yerde ise Katoliklerin oranına ulaşamadığını (isbat etmekten çok) imâ ettiği» (12) neticesini çıkarır.

— oOo —

---

(12) Aynı yer.